

Resolutiën der Staten-Generaal

J. J. POELHEKKE

HA. H. P. RIJPERMAN, ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609*, XIV, 1607-1609 (RGP, Grote Serie 131, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1970, xi + 1049 blz.).

Met dit veertiende deel van de *Resolutiën*, het derde door Mej. Rijperman bewerkte, is de in 1910 aan wijlen Japikse verleende opdracht voltooid; wij zijn veilig aangeland bij die eerste grote caesuur, het Twaalfjarig Bestand, en daarbij doet het heel weinig ter zake dat dit in feite reeds werd gesloten in de vroege lente van het laatste der drie hier behandelde jaren, want de rest van dat jaar werd grotendeels besteed aan het zich inleven in de nieuw-geschapen toestand, aan het moeizaam op gang laten komen van die niet minder moeizaam genegotieerde trêve.

Van een caesuur, veeleer dan van een voltooiing moet hier in iedere andere dan strikt formele zin trouwens evenzeer worden gesproken, wanneer wij dit jongstverschenen in gedachten zijn plaats geven als een der betrekkelijk vroege delen van de indrukwekkende reeks waarmee het eenmaal onze klein-of achterkleinkinderen gegeven moge zijn een flink stuk bibliotheekwand gestoffeerd te zien. De voortzetting van de publicatie zal namelijk niet geschieden volgens het oude, door Japikse ontworpen schema met indeling en sub-indeling van de stof naar onderwerpen, maar gewoon chronologisch. Pas wanneer wij enkele banden verder zijn zal het zin hebben ons aan een definitief oordeel te wagen of deze vernieuwing ook inderdaad, zoals verwacht, een verbetering betekent; als mede-koesteraar van deze verwachting wil ik hier in ieder geval gaarne *in extremis* getuigenis afleggen van mijn besef dat er toch ook heel veel te zeggen valt voor de methode Japikse. Waar elders, om ons tot dat ene voorbeeld te beperken, krijgen wij een zo aardig overzicht hoe stroef die geïmproviseerde quasi-eenheidsstaatsapparatuur ten onzent functioneerde, als onder dat afzonderlijke hoofd 'Vergadering der Staten-Generaal'? Maar aan de andere kant, welk een eindeloze misère met grensgevallen en *overlapping*, die in de eerste plaats aan de bewerkster de nodige hoofdbrekens moet hebben gekost en die ook bij haarzelf, naar men zich zou kunnen voorstellen, per slot van rekening een zeker gevoel van onbevredigdheid moet hebben achtergelaten. Zoals de medewerkster Mej. drs. E. J. Karreman in haar voorwoord namens Mej. Rijperman opmerkt, gaat bijvoorbeeld al naargelang het Bestand naderbij komt de rubriek 'onderhandelingen' steeds meer de 'oorlogvoering' overwoekeren, maar treft, gezien de Franse en Engelse bemiddeling, hetzelfde lot eigenlijk niet evenzeer de 'buitenlandse betrekkingen'? Afgezien van hier en daar wat secundaire klusjes blijft voor die rubriek op de keper beschouwd alleen maar Duitsland over, hetgeen dan, al beginnen ook de Kleefse verwickelingen zich te doen gelden, in feite neerkomt op de eeuwigdurende narigheden met Oost-Friesland.

Aanzienlijk verhoogd wordt de waarde van dit deel doordat Mej. Rijperman de Staten-resoluties heeft kunnen aanvullen met, of zelfs, waar deze een onderwerp onvermeld laten, vervangen door de private notulen van de Utrechtse burgemeester Nicolaas Berck. De man mag ons dan al niet bijster sympathiek zijn van wege zijn rol in het Oldenbarneveld-drama, met deze uitvoerige aantekeningen zowel in de volle vergadering als in de onderhandelingscommissie met de Zuidelijke delegatie, heeft hij ons als weetgierig nageslacht

in hoge mate aan zich verplicht. Toegegeven, resoluties pretenderen zelfs geen notulen te zijn, maar door de noeste vlijt van een man als Berck wordt ons weer eens terdege het besef bijgebracht hoeveel wij daardoor missen. Hier en daar vind ik het zelfs jammer, om niet te zeggen 'beneden hun stand', dat stukken tekst van Berck naar onder in de noten zijn verbannen, al kan - of liever, om heel eerlijk te zijn: moet - ik het natuurlijk billijken dat, waar eenzelfde episode zowel in de officiële Resolutiën als in de notulering van de Utrechter voorkomt, de ereplaats aan eerstgenoemde wordt toegekend. En trouwens, het is in de 'grote letters' dat wij dank zij Berck zulke scènes kunnen meegenieten als een formele ruzie in de volle vergadering tussen de Heren van Holland en Prins Maurits die hun maar liefst het verwijt toeslingert 'dat sij tot den Spagniaert genegen waren!' Het liep blijkbaar zo hoog, dat 'die vergaderinge gescheyden (is) ende de saecke uytgesteld tot den avont' ¹. Een andermaal ² rapporteert Berck een scherpe woordenwisseling tussen hemzelf en Oldenbarnevelt.

Wie ook maar enigermate vertrouwd is met de vaderlandse situatie omtrent het midden van de zeventiende eeuw, met name dan met allerlei dat aan de Munsterse vredehandel te pas kwam, zal zich al gauw erop betrappen dat hij een bundel zoals deze in de eerste plaats waardeert als een ware goudmijn om te delven naar verschillen en overeenkomst. En mogen wij in bepaalde gevallen zelfs spreken van constanten of toch ten minste van pseudo-constanten waarmee de tand des tijds in veertig jaar knagen geen zier verder zal blijken te zijn gekomen? 'Mair en zijn deselve van Zeelant ende Utrecht niet nairder te brengen geweest' ³, hoe vertrouwd klinkt niet dat refreintje! En al komen wij dan naar mijn beste weten in dit deel nog niet de term 'societas leonina' tegen, de behoefte van de zes 'kleintjes' alvorens zich in het avontuur van een vrede te storten de Hollanders nog eens een soort belijdenis van hun geloof in de Unie te horen afleggen, vinden wij vrijwel identiek verwoord in 1607-1608 en in 1645-1646. Plus dan nog al die meer huisbakken problemen die zich voordeden bij een zelfs maar voorlopige liquidatie van de oorlogstoestand. Als daar zijn de overlast met 'deser landen ruyteren ... ende het uyt- ende innerijden van de selve ruyteren bij partijen, die zij selver maken, onder het pretext van den vijant te soecken ende affbrueck te doen' ⁴. Verder ziet men zich geconfronteerd met allerlei brandende vraagstukken zoals bijvoorbeeld of het eerzame dorp St. Anthonis 'pure Cuyck' is, dan wel 'halff Cuycx halff Boucxmeers' ⁵. Met name bij dat soort akkevietjes is het bijzonder lastig dat men niet alleen te maken heeft met de 'natuerlijcke rondicheyt van de Nederlanden', maar ook maar al te zeer met de 'longeurs van Spaingnen' ⁶.

Hier proef ik - en het is mij bitter op de tong - een eerste wezenlijk onderscheid tussen veertig jaar vroeger en later. Vondels Leeuwendalers zijn heel aardig, maar niemand kan beweren dat zij overhouden aan vlees en bloed. Maar hoe kunnen wij dat ook verwachten in het kader van een fictie als zouden Noord- en Zuidzij, toen zij eindelijk aan hun finale afrekening toewaren, gelijkwaardige partners in eenzelfde Leeuwendal geweest zijn? Nu waren zij dat ongetwijfeld in 1607 ook al niet meer, maar niettemin kan men het dan nog zien gebeuren hoe er de heren van Wittenhorst en Gevaerts een verwijt van wordt gemaakt dat zij zich als Geldersman respectievelijk Brabander aan de Aartshertogelijke

1. p. 106.

2. p. 249.

3. p. 857.

4. p. 179.

5. p. 855.

6. p. 700.

kant hebben opgesteld⁷. En in de terminologie van de Utrechter Berck vinden wij het handelsverkeer tussen de beide helften eenvoudig aangeduid als 'de binnenlantsche trafficque'⁸.

Nog veel opvallender wordt het verschil wanneer wij deze interne accentverschuiving in het kader bezien van de grote wereldpolitiek. Was de Leeuwendaalse Zuidzij evenzeer verheerd in 1648 als in 1608, welk een fundamentele verandering valt niet te constateren in de positie van de Noordzij, veranderingen die wij het zuiverst kunnen toetsen aan de functie van derden bij de twee onderscheiden reeksen van Spaans-Staatse onderhandelingen die tot het Bestand en tot de Vrede van Munster leidden. Zullen wij in 1647 de Staatse afgevaardigden op het grote wereldcongres zelf als intermediairs zien optreden tussen Frankrijk en Spanje, in 1609 gaat de tijdelijke verlegging van Harer HoogMogenden Vergadering naar Bergen op Zoom toch onmiskenbaar wel een heel eind in de richting van een blanco volmacht voor de Franse en Engelse bemiddelaars die in Antwerpen een vergelijk met de vijand aan het bekostoven zijn.

'Een heel eind in de richting' ... Met dien verstande niettemin, dat wij er altijd zelf nog bij zijn, zoals met alle gewenste duidelijkheid zal blijken wanneer de goedgunstige beschermers in Parijs en Westminster meteen maar even van de gelegenheid gebruik willen maken om het staatkundig wangedrocht, waaraan zij zoveel van hun goede zorgen spenderen, wat meer naar internationaal model te fatsoeneren en derhalve beleefd maar dringend advizeren Maurits te bevorderen tot 'gouverneur-generaal'. Het is beslist niet al te verheffend gade te slaan hoe in deze laatste volgens oud model bewerkte bundel Resolutiën het afzonderlijke hoofd 'Huizen Oranje en Nassau' - zou weleer bij deze rubricering Japikse's pen eerbiedig getrild hebben? - zonder veel omhaal wordt opgeslurpt door de 'Buitenlandse Betrekkingen' die zelf als het ware vervloeien met de bestandsonderhandelingen. In ieder geval spon(nen) de doorluchtige familie(s) de nodige draden zij bij die dubbele hoge protectie van buitenaf, maar tot de liquidatie van hun regime waren de Staten, al hun soms rijkelijk serviel aandoende dankbetuigingen jegens de grote vrienden ten spijt, toch niet te bewegen⁹.

Iets anders is dat, zoals reeds opgemerkt naar aanleiding van het centrale thema van de Unie zelf, het Gemenebest van de Zeven in de nadering van het Bestand een aanleiding vond zich nog eens zeer terdege te bezinnen op zijn geschapenheid, zijn idealen en zijn praktische doelstellingen, en daarbij vallen voor ons als dankbaar nageslacht zo nu en dan allerlei onthullende en ook wel eens onthutsende uitlatingen te beluisteren. Soms doodnuchter in het vlak der feitelijkheden, zoals wanneer aan de Franse en Engelse ambassadeurs wordt meegedeeld 'dat de negociatie op Oist- ende Westindiën niet en is eene particuliere sake van cooplyuden, mair eene sake van state, rakende de versekertheit van den staet dezer landen'¹⁰. Een andermaal krijgt hetzelfde bemoeizuchtige tweetal een keurig lesje in de Nederlandse geschiedenis nieuwe stijl, culminerend in de notificatie dat die van Holland en Zeeland ook in de landsheerlijke tijd 'haer princen noyt voor souverayn-(hadden) willen kennen'¹¹, en bij weer een andere gelegenheid wordt officieel in Harer HoogMogenden Vergadering geconstateerd 'datter egheen regeringe gedueriger en is geweest van alle diegene daer geweest zijn, noch daermede dat de Vereenichde Provinciën

7. p. 44.

8. p. 359, noot 1.

9. p. 656, 683, 689.

10. p. 374.

11. p. 365, noot 1, ontleend aan Berck.

hair beter hebben bevonden als mette jegewoirdige'¹². Niet gek na twintig jaar ervaring! Maar aan enigerlei hoera-patriotische mythe-vorming over de Unie van Utrecht zijn wij toch nog niet toe. Integendeel, wanneer dat stuk op 10 oktober 1607 nog eens ter vergadering gelezen en bediscuteerd wordt, is een van de dingen waaraan wordt herinnerd, dat 'de voors. Unie aleenelijck stucxgewijse bij den anderen is gebracht ende weynige provinciën daerinne geheel gecommen zijn'¹³. En voor wie mijn aanvechting mocht delen een uitaling zoals deze in de marge van zijn Fruin-Colenbrander of zijn Fockema Andreae bij te schrijven noteer ik, met een saluut aan collega Van Deursen, onder het hoofd 'staatsinstellingen' ook nog even hoe vlot in 1607 een alternatief wordt voorbijgebonjourd, waarop de Grote Vergadering van 1651 een paar maanden lang moeizaam zal zitten zwoegen: geklaagd wordt, maar juist zonder mijn cursivering, dat de verschillende provinciën en steden tot groot nadeel van de Generaliteit 'soelange differeren d'heeren Staten Generaal ofte Raedt van State te adverteren van tgene dat deselve provinciën ende steden tot onderhoudt van de campaigniën, niet wesende van hairlieder repartitie, aen geit, vivres ende in de gasthuysen verstrecken'¹⁴. Ten besluite van deze aardigheidjes nog een, voor mij althans, totaal onverwacht straaltje licht op de figuur van Spinola: wanneer men aan weerszijden van de groene tafel zit te muggenziften waar men, titulair gesproken, blijven moet met de hertogelijkheid c.q. grafelijkheid van de gewesten Brabant, Gelderland en Vlaanderen die niet in hun geheel in het bezit zijn van een der beide partijen, dan wordt 'bij den marquys' te berde gebracht 'dat den Coninck ende Haere Hoocheden wel tevreden waeren, dat men onsen staet soude mogen intituleren coninckrijk, hertochdom, een vrije ende souveraine republicque nae haer goetbevinden'¹⁵. Wanneer wij daar nu bijbedenken dat in 1628 de Staatsraad in Madrid - met medelid Spinola - serieus zal zitten dubben of men al dan niet bij wijze van extreme concessie de Staten in Den Haag als 'Heren' kan betitelen, dan lijkt de veronderstelling niet al te vergezocht dat zelfs zo'n Genuees van hoogadelijken bankiershuize als Spinola een dergelijke opmerking alleen maar kon lanceren dank zij een in zijn jaren vrijwel ongeëvenaarde reputatie als veldheer.

Dat ook het hier besproken deel, zelfs voor de RGP een mammoeth van uitzonderlijke omvang, door de bewerkster en haar assistenten uitstekend verzorgd is afgeleverd, behoeft voor al wie bekend is met de delen XII en XIII eigenlijk niet meer te worden opgemerkt, maar ik wil mij het genoegen niet ontfagen nog eens te releveren hoe perfect in zijn genre de verslagstijl is, waarin Mej. Rijperman de niet in extenso afgedrukte resoluties resumeert. En wat naar mijn gevoel evenmin mag ontbreken, is een woord van waarderding voor die minutieus verzorgde toevoegingen in kleine letters aan het slot van iedere rubriek, welk monnikenwerk ons de garantie biedt dat alle onderwerpen of personen die in de Staten-Generaal ter sprake zijn gekomen, via de registers achterhaald kunnen worden.

Op mijn uitgebreide speurtochten door deze bundel ben ik vrijwel geen zetfouten tegengekomen; ik signaleer slechts op blz. 349 - waar bovendien in de koplijn abusievelijk 1607 staat in plaats van 1608 - ongeveer middenin 'promiscye', waar wij de y in een u zullen moeten veranderen. Eveneens voortreffelijk is de lofwaardig sober gehouden annotatie en als ik onder dat hoofd niettemin één lapsus noteer, dan is het louter en alleen vanwege het ongewild komische effect dat zich daarbij voordoet. Mej. Rijperman huldigt de goede gewoonte telkenmale als de president van HarerHoogMogenden Vergadering genoemd wordt

12. p. 584.

13. p. 284.

14. p. 166.

15. p. 358, noot 1, ontleend aan Berck.

even in een noot te vermelden wie dat in die week was. De noten met deze simpele mededeling zijn zelfs dermate frequent, dat men zich zeer wel voor kan stellen hoe diegene wiens of wier lot het is de proeven te corrigeren als het ware allergisch wordt op presidenten en iedere keer als het woord ongeannoteerd opduikt, gauw even een tot dat doel paraat liggend lijstje met namen consulteert, waarvan er dan een na een blik op de datum aan de voet van de bladzijde wordt ingevuld. Geen blaam waar zoveel lof verdiend is en, nogmaals, het zou ons allemaal kunnen overkomen, maar als ons op blz. 354 in samenhang met noot 1 wordt diets gemaakt dat de voorzitter van de Staten-General op 7 februari 1608 'seer qualijck' Nederlands verstaat, dan kunnen wij toch moeilijk nalaten even de oren te spitsen, en als die voorzitter dan net precies een Fries blijkt te zijn, dan kan zelfs even de verwachting flitsen dat hier iets uitermate belangwekkends wordt tentoongespreid. Maar helaas! al te mooi zijn de dingen in deze wereld nu eenmaal zelden of nooit; de hier ten tonele gevoerde 'president' is niet de in de noot genoemde Ernst van Aylva. Het blijkt doodgewoon Richardot te zijn, die overigens niet eens een Waal was, maar een Franc-comtois en die in Den Haag vertoefde als lid van een gezelschap waarvan ook de Italiaan Spinola en de Spanjaard Mancidor deel uitmaakten. Het zou dus wel uitermate onheus geweest zijn van de Heren Staten, als zij in dit geval niet enkele taai-faciliteiten hadden toegestaan, maar men notere met welk een zorgvuldigheid zij daarbij het primaat van de eigen moedertaal weten te vrijwaren. Naar diverse andere RGP-delen kunnen getuigen, een door latere geslachten van Haagse instanties die op hun beurt met 'Brussel' te maken kregen, doorgaans maar al te schromelijk verwaarloosd voorbeeld.

Recensies

Un quart de siècle de recherche historique en Belgique: 1944-1968, publié sous la direction de J. A. VAN HOUTTE (Nationaal Belgisch Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, Leuven-Parijs: Editions Nauwelaerts, 1970, xiv + 586 blz.)

In 1965 gaf het Franse Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen aan de congressisten te Wenen een groot overzicht van de Franse wetenschappelijke productie: *Vingt-cinq arts de recherche historique en France* (1940-1965). Het Moskouse congres van 1970 was aanleiding voor het Belgische comité om ook een kwart eeuw nationaal onderzoek samen te vatten in een kloek boek dat onder leiding van de voorzitter van het Belgische comité, J. A. van Houtte, tot stand is gekomen en een indrukwekkend beeld geeft van de na-oorlogse werkzaamheden. Het heeft een andere opzet dan de Franse delen. De Fransen wijdden aan karakter en organisatie van de geschiedbeoefening in hun land enkele algemene beschouwingen die zij lieten volgen door een goed ingedeelde maar onberedeneerde bibliografie van 6460 boektitels. De Belgen gaven geen algemene beschouwingen maar schreven in breed opgezette hoofdstukken kritische overzichten van de publicaties in boek- of artikelvorm: de methode van de 'bulletins critiques' of 'kronieken' waarmee ze in de *Revue du Nord*, de *Revue beige* en de *BMGN* zoveel ervaring hebben opgedaan. De samenstellers zijn bijna allen leden van het Belgische comité. J. Paquet verzorgde de methodologie, S. J. de Laet de prehistorie en archeologie, F. Vercauteren de geschiedenis van de Middeleeuwen tot 1200, A. Joris de dertiende en veertiende eeuw, J. de Sturler de middeleeuwse kunstgeschiedenis, J. A. van Houtte de vijftiende en zestiende eeuw (de vijftiende eeuw wordt geheel tot de 'temps modernes' gerekend), J. Ruwet de zeventiende en achttiende eeuw, P. Harsin de geschiedenis van Luik en R. Aubert de gehele geschiedenis van de Franse Revolutie af, zowel de algemene als de Belgische. Daarnaast moesten deskundigen voor deelgebieden worden aangetrokken, zoals G. Sanders voor de antieke en Byzantijnse geschiedenis en A. Abel voor de wereld van de Islam. De eindredactie lag in handen van Van Houtte, een niet geringe taak en verantwoordelijkheid.

Het boek slaagt er voortreffelijk in een beeld van de productie der Belgische historici te geven. Met behulp van het register kan men gemakkelijk zien hoe vruchtbaar velen als schrijver zijn. Het is ook leerzaam te constateren met welke zaken men zich wel en met welke men zich niet bezig houdt. Zo is de oogst op het gebied van de methodologie bijzonder mager. Op het gebied van de geschiedenis der wijsbegeerte, de kerk- en godsdienstgeschiedenis echter wordt enorm veel werk verricht waarbij het grote clericale aandeel niet verwonderlijk is. Geestelijken schijnen zich ook geroepen te voelen tot het onbaatzuchtige werk van bronnenuitgaven. De oudste papieren hebben natuurlijk de Bollandisten maar de monniken uit de abdij Steenbrugge die van 1954 af al dertig delen hebben doen verschijnen van het *Corpus Christianorum* (series latina) - de nieuwe Migne-, doen weinig voor hen onder. Het is daarnaast opmerkelijk dat er in de beschreven periode geen uitgaven van middeleeuwse verhalende bronnen verzorgd zijn.

Met betrekking tot de oude geschiedenis trok vooral het Egypte van de Ptolemaeën de aandacht waarbij de *Prosopographia Ptolemaica* van W. Peremans en E. van 't Dack - in 1968 verscheen het zesde deel -, wel de meest ambitieuze prestatie is. Het is niet verwonderlijk dat dank zij de traditie gevestigd door Cumont en Bidez de belangstelling voor de Oosterse mysteriegodsdiensen groot gebleven is. De werken van P. Lambrechts op dit gebied worden met respect genoemd. Maar het grootste deel van het boek is uiteraard aan de Belgische geschiedenis gewijd. De Middeleeuwen nemen, volgens de auteur van blz. 241, nog steeds een voorkeurspositie in en hij verklaart het uit de nawerking van Pirenne's invloed en uit de idee dat deze periode van de nationale geschiedenis ook in Europees verband een bijzondere betekenis heeft. Uit het overzicht blijkt in elk geval dat Belgische mediaevisten zeer vaak als sprekers op buitenlandse congressen vooral in de latijnse wereld optreden. Opmerkelijk is dat zij betrekkelijk weinig in het Engels publiceren.

Een onvermijdelijk bezwaar van de opzet ligt in het feit dat binnen het gegeven kader uitsluitend werk van Belgische historici besproken kon worden. Zelfs R. de Roovers boeken over de geldmarkt van Brugge werden niet opgenomen omdat hij tot Amerikaan genaturaliseerd is (blz. 283). Dit heeft tot gevolg dat vele problemen uit de Belgische geschiedenis onvolledig geïnventariseerd worden. Als de artikelen van Degrijse over de haringvangst worden genoemd, zou men ook de inzichten van Doorman vermeld willen zien; over de Moderne Devotie hebben ook Post en Alberts behartenswaardige boeken geschreven en zo kan men doorgaan.

Het verslag van de geschriften over de na-middeleeuwse geschiedenis van België neemt zoveel meer plaats in dan dat over de Belgische Middeleeuwen dat men zich afvraagt of de boven geciteerde stelling van blz. 241 nog wel opgaat. Terwijl de Belgische Middeleeuwen in een zeventigtal bladzijden worden behandeld, zijn er 250 nodig voor de inventarisatie van de 'époque moderne' en de 'histoire contemporaine'. Uiteraard gaat de belangstelling ook hier in hoofdzaak naar de Belgische geschiedenis uit. Merkwaardiger is dat de aandacht voor het buitenland vrijwel tot Italië beperkt blijft en noch Frankrijk noch Nederland object van Belgische wetenschap zijn geworden. Ten aanzien van de nationaliteit van de auteurs is men ook in deze hoofdstukken consequent geweest. Geyl, Von der Dunk, Jürgensen komen in het geheel niet voor, Willemsen alleen met een artikel in een Belgische bundel, Scholl als uitgever van Belgische geschriften en niet als auteur van boeken over de arbeidersbeweging in Vlaanderen - uit het register is hij zelfs helemaal geweest. Zo ontbreken natuurlijk ook de Engelse bijdragen tot de geschiedenis vandeCongo. Men vraagt zich af of deze exclusiviteit die op zichzelf logisch en begrijpelijk is, op den duur valt vol te houden. Overigens moet men vooral voor de bijdrage van Aubert diep respect voelen, zo veelzijdig en genuanceerd is zij. Wat een Nederlander al lezende opvalt is de grote hoeveelheid werk dat door jonge vrouwelijke historici wordt verricht, veel meer, zonder twijfel, dan waarop Nederland zich kan beroemen.

Het boek heeft geen conclusie. Wij menen wel iets te bespeuren van de verschuivingen in aandacht, methode en vorm die in de laatste kwart eeuw hebben plaats gehad maar worden er niet uitdrukkelijk op gewezen. De auteurs doen evenmin een poging om aan te geven welke weg de Belgische historici verder zullen en moeten gaan. Zij hebben met bescheidenheid, acribie en belangeloze ijver een dienende taak op voortreffelijke wijze vervuld - het boek is inderdaad leesbaar: een niet geringe prestatie! - en stelden een werk samen dat nog lang van nut zal zijn.